

ANNALES

Anali za istrske in mediteranske študije
Annali di Studi istriani e mediterranee
Annals for Istrian and Mediterranean Studies
Series Historia et Sociologia, 35, 2025, 1

ANNALES

Anali za istrske in mediteranske študije
Annali di Studi istriani e mediterraneei
Annals for Istrian and Mediterranean Studies

Series Historia et Sociologia, 35, 2025, 1

ISSN 1408-5348
e-ISSN 2591-1775

UDK 009

Letnik 35, leto 2025, številka 1

**UREDNIŠKI ODBOR/
COMITATO DI REDAZIONE/
BOARD OF EDITORS:**

Roderick Bailey (UK), Gorazd Bajc, Simona Bergoč, Furio Bianco (IT), Aleksandr Cherkasov (RUS), Lucija Čok, Lovorka Čoralić (HR), Darko Darovec, Devan Jagodic (IT), Aleksej Kalc, Urška Lampe, Avgust Lešnik, John Jeffries Martin (USA), Robert Matijašič (HR), Darja Mihelič, Vesna Mikolič, Luciano Monzali (IT), Edward Muir (USA), Vojislav Pavlović (SRB), Peter Pirker (AUT), Claudio Povoło (IT), Marijan Premović (MNE), Andrej Rahten, Žiga Oman, Vida Rožac Darovec, Mateja Sedmak, Lenart Škof, Polona Tratnik, Boštjan Udovič, Marta Verginella, Špela Verovšek, Tomislav Vignjevič, Paolo Wulzer (IT), Salvator Žitko

**Glavni urednik/Redattore capo/
Editor in chief:**

Darko Darovec

**Odgovorni urednik/Redattore
responsabile/Responsible Editor:**

Salvator Žitko

Uredniki/Redattori/Editors:

Urška Lampe, Boštjan Udovič, Žiga Oman, Veronika Kos

Prevajalka/Traduttrice/Translator:

Cecilia Furioso Cenci (it.)

Oblikovalec/Progetto grafico/

Graphic design:

Dušan Podgornik, Darko Darovec

Tisk/Stampa/Print:

Založništvo PADRE d.o.o.

Založnika/Editori/Published by:

Zgodovinsko društvo za južno Primorsko - Koper / *Società storica del Litorale - Capodistria*® / Inštitut IRRIS za raziskave, razvoj in strategije družbe, kulture in okolja / *Institute IRRIS for Research, Development and Strategies of Society, Culture and Environment* / *Istituto IRRIS di ricerca, sviluppo e strategie della società, cultura e ambiente*®

**Sedež uredništva/Sede della redazione/
Address of Editorial Board:**

SI-6000 Koper/Capodistria, Garibaldijeva/Via Garibaldi 18
e-mail: annaleszdjp@gmail.com, **internet:** https://zdjp.si

Redakcija te številke je bila zaključena 30. 03. 2025.

**Sofinancirajo/Supporto finanziario/
Financially supported by:**

Javna agencija za znanstvenoraziskovalno in inovacijsko dejavnost Republike Slovenije (ARIS)

Annales - Series Historia et Sociologia izhaja štirikrat letno.

Maloprodajna cena tega zvezka je 11 EUR.

Naklada/Tiratura/Circulation: 300 izvodov/copie/copies

Revija Annales, Series Historia et Sociologia je vključena v naslednje podatkovne baze / *La rivista Annales, Series Historia et Sociologia è inserita nei seguenti data base* / *Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in:* Clarivate Analytics (USA): Arts and Humanities Citation Index (A&HCI) in/and Current Contents / Arts & Humanities; IBZ, Internationale Bibliographie der Zeitschriftenliteratur (GER); Sociological Abstracts (USA); Referativnyi Zhurnal Viniti (RUS); European Reference Index for the Humanities and Social Sciences (ERIH PLUS); Elsevier B. V.: SCOPUS (NL); Directory of Open Access Journals (DOAJ).

To delo je objavljeno pod licenco / *Quest'opera è distribuita con Licenza* / *This work is licensed under a* Creative Commons BY 4.0.

Navodila avtorjem in vsi članki v barvni verziji so prosto dostopni na spletni strani: <https://zdjp.si>.
Le norme redazionali e tutti gli articoli nella versione a colori sono disponibili gratuitamente sul sito: https://zdjp.si/it/.
The submission guidelines and all articles are freely available in color via website https://zdjp.si/en/.

VSEBINA / INDICE GENERALE / CONTENTS

Brigitta Mader: Das „Marine-Casino“ und die Kirche „Madonna del Mare“ in Pula: Zwei Beispiele altösterreichischer Marinebauten und deren Baugeschichte 1
Il Casinò della marina militare e la Chiesa della Madonna del Mare di Pola (Pula): Due esempi di antichi edifici navali austriaci e la storia della loro costruzione
 »Marine-casino« in cerkev »Madonna del Mare« v Pulju: dva primera starih avstrijskih mornariških stavb in zgodovina njihove gradnje

Gordana Rovčanin Premović: Reuse of Architectural Heritage and Sustainable Tourism Development: a Unique Model of Sveti Stefan Town-Hotel through Transformation Scenario 23
Riqualificazione del patrimonio architettonico e sviluppo turistico sostenibile: il modello unico di città-albergo di Sveti Stefan attraverso lo scenario di trasformazione
Sprememba namembnosti arhitekturne dediščine in trajnostni razvoj turizma: edinstveni model mesta-hotela Sveti Stefan ob upoštevanju scenarija transformacije

Zlatan Krajina: Gradually European and Diminishingly Balkan: Communicating About Croatia in International Guidebooks During EU-Accession 45
Gradualmente europea e progressivamente meno balcanica: come viene descritta la Croazia nelle guide turistiche internazionali durante il processo di adesione all'Unione europea
Vse bolj evropska, vse manj balkanska: Hrvaška v mednarodnih turističnih vodičih med vstopanjem v Evropsko unijo

Olga Vojičić-Komatina & Saša Simović: Mediteransko-britanski kulturni kod u poetikama renesansnih pjesnika Džora Držića i Lodovika Paskvalića 57
Codice culturale mediterraneo-britannico nella poetica degli autori rinascimentali Džore Držić e Lodovik Paskvalić
Mediteransko-britanski kulturni model v poetiki renesančnih pesnikov Džore Držića in Lodovika Paskvalića

Sabaheta Gačanin: *Eight Paradises Chronicle* about the Sultan Hunting: Sources of Oriental Provenance for Studying the Interaction of Humans and Nature 71
La cronaca degli Otto paradisi sulla caccia del sultano: fonti orientali per lo studio dell'interazione tra uomo e natura
Kronika o sultanovem lovu Osem rajev: viri vzhodnega porekla za preučevanje interakcije narave in človeka

Andrej Mečulj: Motivi Starega Egipta v poeziji Antona Novačana in Antona Aškerc 81
Motivi dell'Antico Egitto nella poesia di Anton Novačan e Anton Aškerc
Motifs of Ancient Egypt in the Poetry of Anton Novačan and Anton Aškerc

Nuša Detiček & Maruša Pušnik: Spominjanje in spol: Ženske v muzejskih in učbeniških reprezentacijah druge svetovne vojne v Sloveniji 109
Memoria e genere: rappresentazioni delle donne nella Seconda guerra mondiale in Slovenia nei musei e nei libri di testo
Memory and Gender: Women in Museum and Textbook Representations of the Second World War in Slovenia

Zhonghui Ding & Vesna Žabkar: Vloga regij

v vedenju potrošnikov na velikem trgu:

študija kitajskega potrošniškega okolja 123

*Il ruolo delle regioni nel comportamento
dei clienti in un grande mercato: uno studio
sul panorama dei consumatori cinesi*

*The Role of Regions in Shaping Consumer
Landscape in Large Markets: a Case from China*

Kazalo k slikam na ovitku 137

Indice delle foto di copertina 137

Index to images on the cover 137

SPOMINJANJE IN SPOL: ŽENSKÉ V MUZEJSKIH IN UČBENIŠKIH REPREZENTACIJAH DRUGE SVETOVNE VOJNE V SLOVENIJI

Nuša DETIČEK

Univerza v Ljubljani, Fakulteta za družbene vede, Kardeljeva ploščad 5, 1000 Ljubljana, Slovenija
e-mail: nusa.deticsek@fdv.uni-lj.si

Maruša PUŠNIK

Univerza v Ljubljani, Fakulteta za družbene vede, Kardeljeva ploščad 5, 1000 Ljubljana, Slovenija
e-mail: marusa.pusnik@fdv.uni-lj.si

IZVLEČEK

V članku avtorici analizirata muzejske in osnovnošolskoučbeniške reprezentacije druge svetovne vojne v Sloveniji ter preučujeta, kako ti prek posredovanja narativov o spolu proizvajajo specifične spolno zamejene spomine. Na podlagi kritične multimodalne analize sedmih muzejskih razstav in petih osnovnošolskih učbenikov za zgodovino avtorici ugotavljata, da je proizveden kulturni spomin prepoznan kot pomemben akter grajenja ideologij spola. Avtorici ugotavljata še, da se v učbenikih in muzejih še zmeraj pojavljajo patriarhalno in androcentrično zamejene reprezentacije žensk. Članek identificira vrsto analitičnih parametrov, ki kažejo na uspoljenost kulturnega spomina; avtorici z njimi pokažeta na mizoginost reprezentacij žensk v učbenikih in muzejih.

Ključne besede: kulturni spomin, spol, muzeji, učbeniki, druga svetovna vojna

MEMORIA E GENERE: RAPPRESENTAZIONI DELLE DONNE NELLA SECONDA GUERRA MONDIALE IN SLOVENIA NEI MUSEI E NEI LIBRI DI TESTO

SINTESI

Nel presente articolo le autrici analizzano le rappresentazioni della Seconda Guerra Mondiale in Slovenia nei musei e nei libri di testo delle scuole elementari, esaminando come queste producano memorie specificamente legate al genere attraverso delle narrazioni di genere. Sulla base di un'analisi critica multimodale di sette mostre museali e di cinque libri di testo di storia per la scuola primaria, l'articolo giunge alla conclusione che la memoria culturale prodotta è identificata come un attore importante nella costruzione delle ideologie di genere. Le autrici evidenziano come nei libri di testo e nei musei siano ancora presenti rappresentazioni patriarcali e androcentriche delle donne. L'articolo identifica una serie di parametri analitici che dimostrano la natura di genere della memoria culturale, attraverso i quali le autrici dimostrano il carattere misogino delle rappresentazioni delle donne nei libri di testo e nei musei.

Parole chiave: memoria culturale, genere, musei, libri di testo, Seconda Guerra Mondiale

Each time a girl opens a book and reads a woman-less history, she learns she is worth less.
(Myra Pollack Sadker)

UVOD: SPOMIN, SPOL IN MITOLOGIZACIJA¹

Spomin je osrednji medij spajanja preteklosti in sedanjosti ter osmišljanja fragmentirane zavesti. Halbwachs (2001) kolektivni spomin definira kot rekonstrukcijo preteklosti s podatki iz sedanjosti. Ključne pri razumevanju spomina so tri točke. Prvič, gre za narativ, ki ga »uradno« priznava dotična družba in se prenaša na različne načine (Assmann, 2004). Drugič, je neločljivo povezan s člani skupnosti in z njihovimi osebnimi izkušnjami (Halbwachs, 2001, 79). Tretjič, kolektivni spomin je zaradi svoje nematerialnosti in sorazmerno visoke stopnje abstraktnosti močno podvržen mitologizaciji in zato lahko deluje kot narativ, poln simbolnih pomenov (Bednarska, 2020). Zato je tudi treba upoštevati Foucaultovo tezo, da ima tisti, ki ima moč v družbi, tudi moč nad vedenjem in preteklostjo (Foucault, 1970).

Spomin je nepogrešljiv fragment vsake (zamišljene) skupnosti in zato pomembno vpliva tudi na gradnjo spolno specifičnega habitusa. Različni prenašalci spomina, kot so na primer muzeji in učbeniki, so mediji kulturnega spomina (Assmann, 2004);² delujejo kot tisti, ki oblikujejo družbene norme o moškosti in ženskosti v preteklosti ter habitus posameznikov (Bourdieu, 2001). S predstavljanjem določenih vedenj in lastnosti kot inherentno moških ali ženskih lahko muzeji ali učbeniki prispevajo k (re)produciranju spolnih predsodkov in neenakosti, kar pušča močen pečat na javno percepcijo preteklosti in oblikovanje subjektivitet v sedanjosti.

Feministične študije spomina (Jacobs, 2008; Joeden-Forgey, 2012; Glint John & Bhuvaneswari, 2023; Muti & Gürpina, 2023) ugotavljajo, da so ženske kot objekti spominjanja najpogostejše popolnoma izbrisane iz historično dominantnih narativov. Razlog za to lahko sicer pripišemo v

preteklosti dolgo prevladujočemu staremu zgodovinopisju, pri katerem se je pisanje primarno opiralo na »tri idole«,³ pri čemer ženske zaradi takratnega položaja v družbi niso ustrezale »merilom idolov« (Burke, 1993). V okviru članka se tako lotevamo kritične multimodalne analize reprezentacij spola v obravnavanju preteklosti druge svetovne vojne v slovenskih muzejih in osnovnošolskih učbenikih. Cilj članka je identificirati in definirati merila, ki služijo za uokvirjanje v literaturi precej prezrtega koncepta uspoljenega spomina.

Muzeje in učbenike bomo obravnavali kot dva primera, ki jih po Noraju (1989) štejemo za *lieux de mémoire* – kraje spomina,⁴ ki se sodobnim družbam pomagajo spominjati se preteklosti. V obeh primerih gre namreč za visoko cenjene in na kulturni hierarhiji visoko umeščene vire informacij o preteklosti, ki so le redko deležni instantnih pomislekov glede potencialnih pristranskosti. Hkrati so muzeji in učbeniki eni izmed medijev, ki s svojimi informacijami dosežejo širok nabor splošne populacije. Pomembno pa je, da se zavedamo, da tudi tako arhiviran in proizveden ter prenašan kulturni spomin, kot ga prenašajo učbeniki in muzeji, ni nevtralna preslikava preteklosti, ampak je vedno mitologiziran in lahko zato deluje kot s simboli nabit abstraktni narativ (Bednarska, 2020).

ŽENSKO O ZGODOVINI IN ŽENSKO V SPOMINJANJU: VZTRAJANJE MOŠKOSREDIŠČNOSTI

Prehod iz starega zgodovinopisja v novo v začetku 20. stoletja (Burke, 1993) in vpeljava zavedanja vpliva (kolektivnega) spominjanja v historiografijo pod vplivom pisanja Mauricea Halbwachsa je vsako družbeno skupino prisililo v redefinicijo njene identitete prek revitalizacije njene lastne zgodovine. Namreč, spominjanje je novo zgodovinopisje demokratiziralo in ga naredilo dostopno prej marginaliziranim skupinam – ženske, otroci, invalidi itn. (Nora, 1989, 15). Analovsko gibanje v 20. stoletju in

1 Članek je rezultat raziskave, ki je nastala v okviru raziskovalnega programa »Družbena pogodba v 21. stoletju« (P6-0400), ki deluje v okviru Univerze v Ljubljani in ga financira Javna agencija za znanstvenoraziskovalno in inovacijsko dejavnost Republike Slovenije (ARIS).

2 Assmann (2004) namesto kolektivnega spomina predlaga, da rajši govorimo o štirih formatih spomina: individualni, kulturni, socialni in politični. Individualni spomin je spomin posameznika, a ga je zelo težko misliti kot samostojno entiteto, saj je tesno prepleten z drugimi oblikami spomina. Kulturni spomin je vezan na kulturne nosilce spomina (različne tekstualne oblike – od spomenikov, muzejev, učbenikov in knjig do filmov ali stripov itn.), socialni spomin je tudi generacijski spomin in je vezan na socialno skupnost, ki si v komunikaciji deli spomin, politični spomin pa je vezan na politične nosilce spomina (zastave, himne, državne proslave itn.).

3 Trije idoli starega zgodovinopisja so: politični idol (stalno ukvarjanje s politiko in izpostavljanje politikov), individualni idol (pretirano poudarjanje velikih mož), kronološki idol (navada zgodovinarjev, da privilegirajo linearne opise dogajanj in da se pretirano ukvarjajo s študijami izvora) (Burke, 1993).

4 Kraji spomina so po Noraju (1989) tiste točke preteklosti, ki so ostale od preteklosti in nam pomagajo spominjati se. Sem lahko štejemo: pokopališča, spomenike, v sodobni medijski kulturi pa tudi medijske tekste v najširšem pomenu besede, kot so na primer muzeji, učbeniki, knjige, filmi, televizijske oddaje itn.

predvsem njegov tretji val⁵ prinese dela o različnih mikrozgodovinah, hkrati pa ženskam omogoči lažji vstop v zgodovino (Radstone & Schwarz, 2010). Kot ugotavlja Alberti, je število del, ki so o ženskah v preteklosti nastala izpod peresa zgodovinarjev, postopoma naraščalo med letoma 1969 in 1999. Med glavnimi potiski v to smer je bilo gibanje sufražetk od konca 50. let 20. stoletja naprej. Kritika o še vedno močnem vplivu moško prevladujoče kulture na svobodo mišljenja žensk pa je bila sestavni del tega novega zgodovinskega (Alberti, 2002, 10–12).

Zgodnja 70. leta 20. stoletja so bila za prisotnost žensk v zgodovini izjemno optimistična. Rdeča nit je bilo izpostavljanje dotakratne prezrtosti žensk in problematike moškocentrične represije (Alberti, 2002, 21–39). Proti koncu 70. let in na prelomu desetletja so ameriške zgodovinske začele poudarjati, da feminizem ni dovolj, če želimo teoretično zaobjeti načine zatiranja, ki so jih ženske občutile v zgodovini. Zato pride do rapidne razširitve raziskovalnega fokusa, večanja kompleksnosti in poudarjanja nesmiselnosti ločevanja ženske zgodovine od moške. Leta 1983 Joan Scott na podlagi dotedanjih vpogledov vloge žensk v zgodovini izpelje argument, da je potrebna artikulacija spola (angl. *gender*) kot nepogrešljive kulture zgodovine (Scott, 1983). Pobuda povzroči tudi vključitev zgodovinarjev v razprave o vlogi patriarhalnega vpliva na zgodovino. Proti koncu 80. let pa vznikne nova tematska veja – politični položaj žensk v zgodovini. Napove jo Jane Lewis, ki piše o ženskah med francosko revolucijo (Alberti, 2002, 61–62). Zanjih 12 let 20. stoletja žensko zgodovino tako doživi nov razcvet. Raziskovalke se vrnejo še dlje v preteklost; nastanejo dela, v katerih analizirana obdobja segajo pred 17. stoletje. Pisanje se nekoliko odmakne od hierarhičnega in feminističnega pogleda k binarnemu razumevanju odnosov med spoloma (Alberti, 2002, 82–84).

Čeprav se glede na fokuse znanstvenih raziskav spola in spomina izriše, da je raziskovanje omejeno na zgodbe žensk, vprašanje spola sega globlje. Če želimo uspoljenost spomina razumeti celostno, moramo prav tako na moške gledati kot na spolno zaznamovane subjekte (Joeden-Forgey, 2012, 90–91). Kot kažejo raziskave, so moški viri kolektivnega spominjanja številčnejši, dostopnejši, prepoznavnejši, predvsem pa institucionalno močnejši. Posledično tudi pogostejše izhajajo iz »faktičnih temeljev« (Joeden-Forgey, 2012, 89–93, 96). Za ženske vire spominjanja avtorji ugotavljajo drugačne trende. Konstrukcija in prenos kolektivnega spomina žensk izhajata iz upovedanih (družinskih)

narativov, v katerih so globoko zakoreninjene emocije. Gre za t. i. emocionalni prenos, ki v nasprotju z institucionaliziranimi viri kolektivnega spomina ustvarja družini lastne spomine (Muti & Gürpina, 2023, 1180). Kolektivni spomin žensk se tako pretežno oblikuje na podlagi empatije, ki omogoča čustveno povezanost s preteklostjo. Ta pa je največkrat institucionalno filtrirana skozi nedostopnost in podobe nemoči žensk, ne pa tudi prek predstavitve njihovega junaštva (Jacobs, 2008, 216–217, 222). Reprerentacije žensk so na različnih krajih spomina največkrat vezane na žrtvene ali materinske diskurze in pogosto navezane na travmatične dogodke. Vsi ti diskurzi pa izhajajo iz uspoljenih narativov, ki utrjujejo tradicionalne predstave o ženskah. Hkrati take reprerentacije priključijo podobe manjvredne vloge očetovstva. Ta kulturna konstrukcija moškosti podpira tudi vrsto drugih stereotipov in zamejuje spol v specifično določene okvire (Jacobs, 2008, 213–214, 218).

Spomin je torej še vedno sorazmerno podrejen patriarhalnim tradicijam, vrednotam in normam, ne glede na to, da v zadnjih letih prihaja do razpada tradicionalnih družbenih institucij (Joeden-Forgey, 2012, 94). Glint John in Bhuvaneswari (2023, 39, 44) povzameta, da v medijih (in medijskem spominjanju), kot so tudi učbeniki in muzeji, še naprej prevladuje percepcija, ki ženske povezuje s skupnostnimi in z družinskimi lastnostmi (skrbstvo, ljubečnost), medtem ko so moški tisti, ki posedujejo agenske karakteristike (asertivnost, drznost). Reproducira se torej temelj za tisto, kar Bourdieu poimenuje maskulina dominacija (Bourdieu, 2001).

MUZEJSKE RAZSTAVE IN OSNOVNOŠOLSKI UČBENIKI KOT IDEOLOŠKO BOJNO POLJE

Hall (1997) pravi, da so muzeji institucije, v katerih se z muzejsko zbirko skuša diverzitetna preteklost združiti v prostor, ki ponuja predstavitev popolne raznolikosti v miniaturi obliki. Ta mikrokosmos se oblikuje na podlagi klasifikacije, saj kustosi sledijo specifičnim pravilom in domnevni logiki, ki naj bi bila skladna z zgodovinskim potekom. A muzejske razstave niso odsevi preteklosti, ampak so vedno motivirane reprerentacije sveta, saj jih vodi težnja po čim bolj prodorni in hegemonični predstavitvi določenega fenomena. Muzej je torej prostor, ki usmerja interpretacijo; narekuje, kako razstavljeno vsebino razumemo (Hall, 1997, 159–160).

Muzeji se sicer v zdravorazumskem pogledu razumejo predvsem kot neideološki in znanstveni prostori; vendarle gre vseeno za močno politično

5 Burke (1993) navaja tri vale analovskega gibanja, skupine, ki se je v Franciji oblikovala okrog časopisa *Annales*, ki je nastal leta 1929 in ki je bil ustanovljen z namenom, da bi promoviral novo vrsto zgodovine. Prvi val vodita Febvre in Bloch in sta utemeljitelja analovskega gibanja, drugi val vodi Braudel in tretji val Le Goff.

ožigosane prostore, ki prek skrbno izbranih reprezentacij podajajo specifično določeno interpretacijo. Zato je muzeje treba razumeti kot nabite z ideologijami in dominantnimi političnimi diskurzi, ki vladajo v neki družbi (Bennett, 1995, 89–90). Muzeji kot mediji imajo v boju pri uveljavljanju spominov ključno vlogo, saj posedujejo moč potrjevanja in utrjevanja dominantnih narativov, posledično pa tudi moč izključevanja drugih možnosti poti spominjanja. Prek tega delujejo tudi kot faktor pri oblikovanju zamišljenih skupnosti, saj se posamezniki prek muzejskih narativov povezujejo s skupnimi vrednotami in z znanjem, ki ga dobijo o preteklosti (Širok, 2020, 44). Tako muzej postane razsodnik pomena, saj mu institucionalni položaj omogoči, da (re)producira znanstveno verodostojnost védenja in diskurzov (Hall, 1997, 198). Bennett (1995, 89) o tem pravi, da se v muzejih ustvarja politika racionalnosti. Muzeji so torej neke vrste bojišča za ustvarjanje pomenov in spominov, pri čemer se interpretacije preteklosti oblikujejo v sodelovanju z revizionizmom, nostalgijo in z aktualno politiko (Širok, 2020, 44, 46–47).

Podobno delujejo tudi učbeniki. Ti namreč ne posredujejo le dejstev, ampak hkrati širijo ideologije in sledijo političnim konfliktom.⁶ Zadnje ne le opisujejo, ampak jih skušajo upravičiti na način, da vanje vlagajo historično legitimnost (Alayan & Al Khalidi, 2010, 81). Čepič in Vogrinčič (2003) opozorita na izjemno visok učinek ideološke komunikacije v primerih, ko ideoloških implikacij niti ne pričakujemo. Učbeniki torej ne prenašajo samo znanja, ampak oblikujejo tudi politične in družbene norme, ki se zakoreninijo v posameznikov habitus ter vplivajo na njegovo dojetje pomena zgodovinskih dogodkov in družbenega obnašanja.

Empirične raziskave kažejo, da v današnjem času učbeniki še vedno ostajajo ena izmed najbolj zaupljivih avtoritet pri izobraževanju otrok in mladostnikov (Pingel, 2010, 50). Njihovo prominentno vlogo pri posredovanju veljavnih informacij dokazuje tudi dejstvo, da so učbeniki pogosto prve in v določenih primerih tudi edine izobraževalne publikacije, ki jih posamezniki v življenju preberejo (Alayan & Al Khalidi, 2010, 80). Justin (2007, 3) ugotavlja, da mladi do konca srednješolskega izobraževanja predelajo

do 30.000 strani učbenikov in drugih izobraževalnih publikacij. Po Bourdieuju (2001, 17) imajo zato določilno vlogo pri oblikovanju habitusa, ki je odprt za zunanje vplive in dovzeten za morebitne radikalne preobrazbe.

Čeprav po številu primerljiva populacija z moškimi, so ženske v izobraževalnih medijih pogosto predstavljene kot manjšina. Alayan in Al Khalidi (2010) ugotavljata, da so učbeniške reprezentacije žensk osredinjene okrog tradicionalnih družinskih vlog s poudarkom na materinstvu in gospodinjstkih obveznostih. Če so se v učbenikih pojavile zaposlene ženske, pa gre za poklice, vezane na poučevanje ali negovanje in pomoč v zdravstvu. Pri tem pa se njihovo potencialno vključenost v javne zadeve in družbeno-politično sfero v učbenikih zanemarija (Alayan & Al Khalidi, 2010, 81–83). Pretirana odsotnost žensk v zgodovinskih učbenikih pokaže na očitno pristranskost tega medija.

ŽENSKÉ ONKRAJ SKRBSTVENOSTI V DRUGI SVETOVNI VOJNI: KULTURNO-HISTORIČNI ORIS

Druga svetovna vojna na globalni ravni predstavlja čas, ko so začele padati meje strogega deljenja vlog na feminine in maskuline. Ženske so zaradi potreb družbe dobile večji dostop do javne sfere, novih poklicev, politike (Konovšek, 2019).⁷ Ko se je vojna prevesila v drugo polovico, so ženske neposredno mobilizirali v vojsko. S tem so predstavljale pomemben podporni steber vsem članom osvobodilnega boja. Konovšek (2019, 102) in Destovnik (2002, 64) opazata, da je tradicionalno delo v tem času pridobilo na pomenu in postalo pomemben del osvobodilnega gibanja. S temi potezami se je pokazalo, da je imela vojna faza osvobodilnega gibanja pluralno, predvsem pa inkluzivno naravo. Na to je prav tako nakazovalo dejstvo, da so ravno med drugo svetovno vojno ženske formalno dobile volilno pravico.

Čeprav sta materinstvo in družina ohranjala status referenčnega okvira, so se ženske večkrat približale njegovemu robu ravno med letoma 1941 in 1944, ko so v gibanjih delovale kot aktivistke in borke. Leta 1941 izvršilni odbor Osvobodilne fronte ustanovi Komisijo za delo med ženskami, ki bi skrbela za čim večje vključevanje Slovenk v

6 Sredi 20. let 20. stoletja je Mednarodni odbor za intelektualno sodelovanje pri Združenih narodih zagovarjal primerjalne analize nacionalnih učbenikov za odpravo pristranskosti in napačnih predstav. Leta 1937 je Odbor objavil deklaracijo o poučevanju zgodovine, ki je izhajala iz treh principov, temelječih na (med)državni recipročnosti. Leta 1974 je UNESCO spodbudil mednarodna posvetovanja o razvoju in prenovi učbenikov v različnih regijah po svetu. Deklaracija UNESCO o izobraževanju za mir, človekove pravice in demokracijo (1995) je poudarila potrebo po prenovi učbenikov za odpravo negativnih stereotipov. Posledično so bile leta 2006 objavljene Smernice UNESCO o medkulturnem izobraževanju, ki so priznale naraščajočo kulturno raznolikost v veliko družbah in poudarile pomen naslavljanja tradicionalnih stereotipov (Pingel, 2010, 9–18). Pretežno so se vse iniciative osredinjale na manjšo pristranskost vsebine, ki je vezana na (med)državne odnose in etnično oziroma nacionalno pripadnost. Preostale demografske kategorije (spol, starost, razred idr.) so pogosto ostale neobdelane.

7 Podobno ugotavlja tudi Strle (2021), ko prikazuje, kako so se ženske v slovenskem prostoru množično zaposlovale na primer kot delavke v tobačni industriji v prvi polovici 20. stoletja. Ugotavlja pa, da so delavke prejemale nižje plače kot delavci, pri čemer se zdi glavni razlog za razlike v plačah delitev dela po spolu, saj so bile ženske zaposlene na slabše plačanih položajih.

aktualna dogajanja (Konovšek, 2019, 101). V naslednjem letu so se ženske povezale še v Slovensko protifašistično žensko zvezo, katere prva organizatorica je bila Marija Kenda (Likar, 1997, 12). Ženske pa niso imele le svojih združenj, ampak se jim je omogočil vstop na zborovanja in na določenih srečanjih so tudi številčno prednjačile pred moškimi kolegi (Konovšek, 2019, 108).

Kljub vedno večji družbenopolitični vpletenosti pa je vprašanje družine ostalo neločljivo povezano z ženskami. Čeprav so bile borke v izraziti manjšini v primerjavi z moškimi skozi celotno vojno, so te ženske bile boje na dveh poljih – vojnem in skrbstvenem. Pogosto so svoje otroke zaupale tistim, ki so vojno spremljali in jih podpirali od doma – v tem primeru so še vedno prevladovala ženske (Konovšek, 2019, 101). Avtorji ugotavljajo, da je imela partizanska mati še vedno največjo ideološko moč za oblikovanje povojne družbene zavesti o položaju in vlogi spola (Vidmar Horvat, 2021, 46). Druga svetovna vojna je namreč ustvarila dvopolno podobo žensk. Po eni strani je tradicija v ospredje postavljala materinsko vlogo, polno miline, čuječnosti in skrbstva. Ta ista tradicija pa se ni zmogla ogniti spremembam, ki so vodile v odrekanje materinskemu poslu zaradi priključitve žensk na »bojna polja« (Destovnik, 2002). Vse te spremembe so bile kratkotrajne, in kot opozarja Milkman (1987), je povojni demobilizaciji hitro uspelo obuditi predvojne tradicije in tradicionalne razlike med spoli.

Kot ugotavljata Higonnet in Higonnet (1987), dejanska narava družbenih dejavnosti žensk ni bila tako pomembna v kulturni percepciji, zato so bile dejavnosti, ki so jih izvajali moški, videne kot pomembnejše od tistih, ki so jih izvajale ženske. Tudi če so bile ženske v drugi svetovni vojni del vojaških enot, so se redno srečevale s tradicionalnimi in katoliškimi omejitvami (Vidmar Horvat, 2021, 37–54). Vseeno pa so odigrale nezanemarljivo vlogo pri posredovanju med javnim in zasebnim ter med bojiščem in zaledjem. To se kaže pri vlogi žensk v družbi še vedno tudi dandanes in ne le v preteklosti, kot ugotavljata Naterer in Efendić (2023, 396), saj se ženske spopadajo z neugodnimi socialnimi in ekonomskimi razmerami skozi vrsto formalnih in neformalnih dejanj, zaradi česar zgradijo in oblikujejo številne preživetvene strategije in odpornost.

METODOLOGIJA

Raziskovanje vodita dve osrednji raziskovalni vprašanji, in sicer nas zanima, kako spol funkcionira kot kategorija spominjanja oziroma kakšne so učbeniške

in muzejske reprezentacije žensk med drugo svetovno vojno v slovenskem prostoru, pri čemer iščemo ključna merila, prek katerih lahko predpostavljamo obstoj uspoljenega spomina.

V raziskavi je uporabljen kvalitativni pristop, in sicer gre za induktivni stil raziskovanja, torej pristop »od spodaj navzgor«, pri katerem se sprva opazuje empirični svet, nato pa z refleksijo gradi abstraktnije načine pojasnjevanja (Neuman, 2014, 70). Za zbiranje podatkov je uporabljena kritična multimodalna analiza, ki temelji na kritični analizi diskurza in se jo kombinira s semiotsko analizo, ko se secira in dekonstruira besedila in slike/podobe, predmete, oblikovanja in druge neverbalne vidike, da bi se razkrilo, kateri diskurzi so prevladujoči v učbenikih in muzejih ter katere ideologije so reproducirane prek njih. Želimo namreč odkriti različne diskurze, ki se izrišejo prek reprezentacij, ki predstavljajo preteklost (Machin & Mayr, 2023, 1). Kritična multimodalna analiza razkrije značilnosti teksta, ki povprečnemu branju niso neposredno razvidne. Ideologije, ki so zakoreninjene v tekstih, s kritično multimodalno analizo postanejo vidnejše (Machin & Mayr, 2023, 301). A kot opozarja Fairclough (1992), je med analiziranjem nujno treba upoštevati tudi družbeno-kulturni kontekst in prakse, s katerimi teksti nastanejo. V našo analizo zato niso vključeni le teksti kot taki, ampak so upoštevani tudi njihovi medsebojni odnosi, hierarhije, konteksti nastanka itn. S tem vstopimo v polje multidisciplinarnosti, saj se upoštevajo različni vidiki izbranega fenomena (Machin & Mayr, 2023, 304).

Ključno je poudariti dejstvo, da se raziskava v omejenem obsegu naslanja na feministično perspektivo. S tega vidika mora biti dojemanje pridobivanja znanja razumljeno kot zakoreninjeno v izkušnjah že v osnovi uspoljenega življenja, hkrati pa odvisno od sodb o pravičnosti družbenih odnosov, predvsem prek teorij moči in moralnosti družbenega poseganja (Ramazanoğlu & Holland, 2002). Na tej osnovi predpostavimo sedem meril, na podlagi katerih lahko špekuliramo o uspoljenosti kulturnega spomina: reprezentacije poklicev, prostočasnih aktivnosti, (ne)anonimiziranost posameznikov, (fotografske) vizualizacije spola, uporaba (ne)posrednih citatov, umestitev na kontinuumu herojstvo – trpljenje in tok narativa.

Priložnostni vzorec je sestavljen iz sedmih muzejskih razstav s stalnimi ekspozicijami o drugi svetovni vojni na območju današnje Slovenije⁸ in petih osnovnošolskih učbenikov pri predmetu zgodovina v Sloveniji (Razpotnik & Snoj, 2008; Gabrič et al., 2014; Krumpak, 2018; Bregar Mazzini et al., 2020;

⁸ Mestni muzej Ljubljana, Muzej novejša in sodobne zgodovine Slovenije, Muzej narodne osvoboditve Maribor, Pomurski muzej Murska Sobota, Muzej novejša zgodovine Celje, Dolenjski muzej, Gorenjski muzej. Pri Muzeju narodne osvoboditve Maribor je vključena tudi začasna razstava, saj je obiskovalcem za ogled na voljo več kot 12 mesecev.

Razpotnik & Plazar, 2021). Učbenike in muzeje obravnavamo kot kraje spomina. Izbrani so po naslednjih merilih: muzejske razstave o drugi svetovni vojni morajo biti stalne in/ali na voljo za ogled vsaj eno leto. Vsebinsko morajo biti razstave neposredno vezane na dogajanje na slovenskih tleh, hkrati pa ne smejo biti pretirano usmerjene v močno zamejene specifike vojne (npr. v vojaško tehnologijo ali oblačilno modo) oziroma morajo biti vezane na vsakdan tistega časa. Osnovnošolske učbenike, vključene v vzorec, pa morajo odobriti pristojni organi, hkrati pa morajo biti ti relevantni za aktualno uporabo v slovenskem šolskem kurikulumu.

PODOBA ŽENSKÉ KOT SKRBNICE IN GOSPODINJE

Kot zatrjujejo številni raziskovalci, je bila druga svetovna vojna pomemben premik za začetek rušenja razlikovanja med ženskimi in moškimi vlogami (Konovšek, 2019). Konovšek (2019) in Vidmar Horvat (2021) navajata, da so se po začetku vojne v vojaške in politične vrste odpravljale tudi ženske, vendar se v skupno 12 analiziranih muzejih in učbenikih kot vojaki in bojavniki pojavijo le moški. Izjema je samo ena fotografija v Muzeju novejšé in sodobné zgodovine Slovenije, na kateri lahko vidimo žensko vojakinjo z orožjem v roki (slika 1). Drugod se ne v vizualnih gradivih niti v besedilih ne pojavijo partizanke, ki so bile sicer med vojno vedno številčnejše.

Podobno kot vojaška tudi politična sfera in različna zborovanja ostajajo moška domena. V teh primerih se sicer ženske ponekod pojavijo kot udeleženke, vendar samo v vlogi opazovalk in podpornic dogajanja. Kot udeleženke pomembnih političnih dogodkov se ženske pojavijo v učbeniku Zgodovina 9 (Bregar Mazzini et al., 2020), in sicer na fotografiji slovenskih predstavnikov pred odhodom na pot na zasedanje AVNOJ-a v bosanskem Lajcu. V primerih, v katerih so ženske postavljene v politična dogajanja, je opazen trend njihove postavitve na rob fotografij; prikazane so kot opazovalke dogajanja, ne pa tudi kot sodelujoče. S takšnim načinom reprezentacij v izobraževalnih publikacijah se ženske odmakne od političnih poklicev, čeprav so imele ženske po besedah Konovšek (2019) med drugo svetovno vojno ponekod pomembno politično funkcijo pri odločanju o različnih strategijah.

Manjši namig na sodelovanje žensk v politični sferi je sicer prisoten v razstavi Muzeja narodne osvoboditve Maribor.⁹ V treh prostorih je prikazana organizacija zimske pomoči med drugo svetovno vojno in okupacijo. Na štirih fotografijah se ženske pojavijo tik ob boku pomembnih uradnikov (moških), a vendar je njihova vpetost v politiko jasna. Namreč, v nasprotju s preostalimi reprezentacijami

Slika 1: Fotografija ženske partizanke v Muzeju novejšé in sodobné zgodovine Slovenije (Vir: osebni arhiv avtoric, 10. april 2024).

so te štiri fotografije vključene v odsek o uradnikih in politikih, ki so prišli v prostore, v katerih se je razdeljevala zimska pomoč (topli obroki). Kljub vsemu pa prevladuje tradicionalna delitev spolnih vlog. Ženske so prikazane kot tiste, ki pomoč priskrbijo, moški pa jo prejemaajo. Čeprav so moški oskrbovani in bolj prizadeti del populacije, se prek reprezentacij razstavnih eksponatov ustvarja ravno nasprotna hierarhija – moški so na hierarhično višjem položaju kot ženske. Utrjuje se percepcija skrbstvene vloge kot inherentno ženske.

Skrbstvena vloga žensk je vzpodbujena tudi v drugih muzejskih razstavah. Prva izmed vlog, ki se večkrat pojavi, je materinska vloga oziroma skrb za otroke (varuške). Ta se izriše prek fotografskih reprezentacij, na katerih se odrasle ženske pojavijo skupaj z otroki. Največkrat gre za izseke iz vsakdanjega življenja – na primer med igro ali drugimi zunanjimi aktivnostmi, udeležbo na javnih dogodkih, na katerih otroci stojijo tik ob ženski, itn. Nasprotno pa v vzorcu nismo zaznali primera, pri katerem bi se očetje pojavili sami z otroki.

Ženske niso reprezentirane le v svoji skrbstveni vlogi družine, ampak se pogosto nakaže na njihovo skrbstveno vlogo skupnosti. Ta je elaborirana v Gorenjskem muzeju, v katerem je razstavljen fotografija

⁹ Gre sicer za občasno razstavo, a ker je obiskovalcem na voljo za ogled več kot eno leto, je vključena v vzorec.

(slika 2), na kateri ženske ob prihodu vojakov domov nosijo njihovo prtljago (kovčke, nahrbtnike ...). Fotografija okrepi ideološko konstrukcijo žensk kot skrbnic, še posebej zato, ker je na omenjeni fotografiji skupaj sedem žensk in več deset vojakov.

Na tej točki se ugotovitve analize skladajo tudi z zaključki Ksenije Vidmar Horvat (2021, 46–47), ki pravi, da naj bi imela podoba partizanske matere večjo moč na simbolno-ideološki ravni, saj jo je zaznamovala sposobnost, da je intimno skrbstveno vez, ki jo je do takrat imela samo z lastnim otrokom, na simbolni ravni prenesla tudi na skupnost. Podobno ugotavlja tudi Selišnik (2021), ko preučuje, kako je država v preteklosti pravno reševala položaj gospodinjske delavke in skrbstvenega dela; tako pripominja, da je šlo za zelo mačehovski odnos države do plačanega gospodinjskega dela. Sprva so bile povsem »izvzete iz delovnih pravic in zaščitne zakonodaje, v poznejših obdobjih pa so delavske pravice vedno bolj zahtevale tudi same, tako kot formalno ureditev svojega statusa, ki je skoraj vedno prišla pozneje kot v drugih poklicih« (Selišnik, 2021, 961). Ugotavlja, da kljub zakonodaji in vsem intervencijam to ni pripeljalo do njihovega opolnomočenja; tako so bile gospodinjske delavke v slovenski državi vedno potisnjene na rob, to delo pa je bilo vedno obravnavano kot manjvredno.

Poleg vojaških, političnih in družinsko-skupnostno skrbstvenih vlog je treba omeniti še eno poklicno vlogo, ki se pojavi v muzejskih razstavah in osnovnošolskih učbenikih. To je zdravniški poklic.

Razstavljeni artefakti (naprave, pripomočki, knjižice) so last moških zdravnikov in zobozdravnikov. Pojavijo pa se tudi ženske – kot asistentke glavnemu zdravniku med operacijo.

Nadalje, ženske so reprezentirane v povezavi z muzejskimi artefakti, kot so: glavniki, kuhinjski pripomočki, sukanci in kompleti za šivanje ter pisarniški pripomočki. Nasprotno so moški običajno povezani z orožjem (puške in pištole, drugo bojno orožje), noži, glasbenimi instrumenti, uniformami (zlasti čepicami) ter z vojaškimi in s političnimi odlikovanji (broške). Moškim se tako pripisuje strateške poklice, vezane na politiko, vojskovanje in na prevzemanje večje odgovornosti, medtem ko ženskam pripadajo poklici v sferi izobraževanja, šiviljstva, trgovstva, gospodinjstva in skrbi za družino.

Do razlik med spoloma pa ne prihaja samo v reprezentaciji poklicev, ampak tudi pri obravnavi prostora in aktivnosti. Očitno je, da je moškim konjičkom v muzejih in učbenikih dodeljenega več prostora kot ženskim. Moški se tako glede na reprezentacije niso samo bojevali v vojni in imeli političnih funkcij, ampak so se redno vključevali v družbeno in kulturno sfero. Šport, obiskovanje kavarn, pohodništvo, skrb za okolico, raziskovanje narave ter ustvarjanje glasbe in učenje igranja instrumentov so samo nekatere izmed aktivnosti, ki se pojavijo v več analiziranih krajih spomina. Glasbeni instrumenti in glasba kot konjiček so izključno v domeni moških, prav tako šport. Besedila sicer eksplicitno ne nakazujejo na to, da bi bil šport

Slika 2: Pomoč žensk vojakom ob prihodu domov (Gorenjski muzej) (Vir: osebni arhiv avtoric, 6. junij 2024)).

le moška dejavnost, saj je uporabljen spolno nevtralni jezik (npr. »Kljub vojni se je življenje nadaljevalo. Na sliki so tekmovalci na prvenstvu Ljubljanske pokrajine v lahki atletiki. Potekalo je septembra 1941 na bežigranskem štadionu v Ljubljani« (Razpotnik & Snoj, 2008, 86)), vendar se na nobeni izmed fotografij – ne v učbenikih ne v muzejih – ženske ne pojavijo. Niti kot gledalke.

Reprezentacije prostočasnih aktivnosti žensk pa odražajo ozek in pogosto reduktiven pogled na njihovo prisotnost. Predstavljeni konjički so močno homogeni; največkrat so prikazane kot gospodinje, ki svoj prosti čas srčno in predano namenijo šivanju, kuhanju, pospravljanju, varstvu otrok itn. Prek artefaktov, besedil in fotografij, vključenih v vzorec, zato večkrat izpade, kot da so ženske ves svoj prosti čas namenile temu, da bi preskrbele moške in otroke (prim. Jacobs, 2008; Joeden-Forgey, 2012; Glint John & Bhuvaneswari, 2023; Muti & Gürpina, 2023). Reprezentacije reproducirajo tradicionalne vrednote, pri katerih se z ženskami povezujejo skrbstveni poklici (materinstvo, izobraževanje, šiviljstvo, kuhanje itn.), z moškimi pa politično odločanje in vojaške aktivnosti. V primerih, ko se ženske povezuje z »moškimi poklici« ali nasprotno, pa način uokvirjanja, predvsem prek spremnega besedila, poskrbi, da se tradicionalna distanca med spoloma ohranja.

ŽENSKA KOT ANONIMIZIRAN SPOL IN VIZUALNO SIDRANJE RAZLIK MED SPOLOMA

Naslednji trend, ki se izriše pri analizi muzejskih reprezentacij in reprezentacij v osnovnošolskih učbenikih za zgodovino, je razlika v konkretizaciji oziroma anonimiziranju osebnih imen. Ugotavljamo namreč, da se moške posameznike v vzorcu redno navaja z imenom in s priimkom. Pogosto se temu doda tudi njihov naziv ali vloga, ki so jo imeli v takratnem času. Pri ženskah je navedba osebnega lastnega imena redkejša. V skupno sedmih muzejskih razstavah se moški z imenom in s priimkom omenjajo 112-krat (83 %), ženske pa 23-krat (17 %). Diskrepanca je še večja v osnovnošolskih učbenikih za zgodovino. Tam je razmerje 46 : 4 v prid uporabe imen in priimkov moških.

Pestrost in razlike v uporabi osebnih lastnih imen pa se kažejo tudi glede na področja, s katerih posamezniki prihajajo. Imena in priimki moških so največkrat že v osnovi znani širši javnosti, saj gre za nacionalne politike, vodje bataljonov in čet, pomembne stratege itn. Izmed 27 žensk, ki jih avtorji in avtorice poimenujejo z imenom in s priimkom, pa gre za javnosti manj ali sploh nepoznane posameznice. Največkrat so ženske poimenovane kot lastnice razstavljenih predmetov ali kot izpovedovalke

osebnih izkušenj. Uporaba osebnih imen žensk je torej vezana na vsakodnevno dogajanje, vidno manj pa na specifične politične ali druge sfere.

Ker se s poimenskim poimenovanjem zgodovinske osebnosti iz abstraktnih konceptov preoblikuje v oprijemljive akterje zgodovinskih sprememb, ima konkretizacija lastnega imena pomembno vlogo pri oblikovanju spomina. Ko se posameznika izpostavi z imenom, to označuje njegov opazen prispevek ali pomembnost v zgodovinskih dogodkih. Ta praksa imenovanja ne le priznava njihovo vpletenost, ampak spodbuja tudi spoštovanje in priznanje.

Podobno zasledimo tudi pri analizi vizualnega gradiva. »Videnje pride pred besedami,« zatrjuje John Berger (1972, 7). Fotografske podobe so hkrati kulturne prakse in zato ponujajo pomemben vpogled v (re)produkcijo spolno specifičnih habitusov (Bourdieu, 2001). V analiziranem gradivu se namreč izriše vzorec prevladujočega predstavljanja žensk v celoti in samo nadprsnih fotografij moških (prim. Berger, 1972, 45–64). Ženske se na fotografijah pogosteje pojavijo v skupinah in so tako anonimizirane. Situacija pri moških je ravno nasprotna – več je solističnih primerov, pri čemer prevladujejo portreti. Fotografij, na katerih bi se ženske pojavile kot posameznice, v izbranih osnovnošolskih učbenikih ni zaslediti, 11 pa je bilo takih, ki prikazujejo moškega. V muzejskih razstavah pa je bilo sicer sedem takih fotografij žensk, dve portretni fotografiji,¹⁰ na petih pa so ženske pozirale (ob kolesu, v nošah itn.), 58 muzejskih fotografij pa je upodabljalo moškega. Zebrowitz in Montepare (2008) ugotavljata, da portretni posnetki posedujejo močnejšo socialno moč kot fotografije celotnega telesa. Dopolni ju Bate, ki pravi, da je portretna fotografija tista, ki posamezniku podeli družbeni status v sedanjosti in njegovo identiteto (Bate, 2009, 98, 102, 107). Razlog za to naj bi tičal predvsem v dostopnejših podrobnostih fotografije in jasnejšem izrazu (Zebrowitz & Montepare, 2008; Bate, 2009, 90). Prevlada portretov moških v našem vzorcu izobraževalnih medijev nakazuje na uspoljeno podeljevanje višjega, prominentnejšega in kredibilnejšega družbenega statusa.

Pomembna je tudi izbira kota (rakurza) oziroma pogleda fotografiranja. Vodoravni pogled (na ravni oči), ki naj bi predstavljal nevtralno perspektivo ter enakovreden odnos med gledalcem in subjektom gledanja, je izhodišče, na podlagi katerega potem obstajata še spodnja in zgornja perspektiva (Baranowski & Hecht, 2018, 91–92). Pri tem prva reprezentiran subjekt naredi večji in močnejši, s tem pa se poudari njegova dominanca. Nasprotno pa pogled s ptičje perspektive zmanjša vlogo upodobljenega subjekta in poveča njegovo ranljivost. Tako zaradi posledic na čustvene premike gledalca

¹⁰ Obe sta bili del kolaža več različnih portretov. V kolažu so prevladovali moški portreti.

vizualne perspektive vplivajo na (re)produciranje in krepitev stereotipov, določanja položaja v družbeni hierarhiji itn. (Giannetti, 2009, 13–17). Z analizo ugotavljamo, da so ženske pogosto fotografirane s ptičje perspektive, moški pa najpogosteje z žabje. V naši analizi muzejskih fotografij je bilo namreč 68 % takih, na katerih so bile ženske fotografirane s ptičje perspektive, v 27 % so bile posnete na vodoravni ravni, le v nekaj primerih (5 %) pa je šlo za uporabo žabje perspektive. Moški pa so bili s ptičje perspektive fotografirani v 15 %, na vodoravni ravni v 31 %, z žabje perspektive pa v 54 %. Pri tem je spodnji rakurz največkrat uporabljen pri fotografijah dejavnosti vojakov ter politikov za časa nagovorov in dela, zgornji pa, ko gre za družbena dela ali pa vsakodnevne aktivnosti (druženje, popravila, oranje itn.). Vodoravna raven je na fotografijah največkrat uporabljena pri portretih ali pa skupinskih fotografijah partizanov. Moške se tako postavlja višje na družbeni lestvici, in sicer predvsem zato, ker specifičen pogled nosi specifičen ideološki naboj. Fotografije, posnete nad to ravno, prikazanim subjektom moč odvzemajo, pod ravno pa moč in položaj na družbeni hierarhiji višajo (Mirzoeff, 1999). Taka vizualna gramatika pušča svoj posredni pečat na interpretacijo, sočasno pa utrjuje tradicionalne spolne stereotipe in družbene percepcije. Prevladujoča uporaba nižjih rakurzov pri moških namreč poudarja njihovo dominanco v (takratni) družbi (Giannetti, 2009, 13–17).

Nadalje ugotavljamo, da so ženske v primerjavi z moškimi prav tako večkrat upodobljene kot pasivni subjekti (64 % v primerjavi z 41 % pri moških). Ko so moški prikazani pasivno, gre največkrat za portrete posameznikov ali pa skupinske slike partizanov, domobrancev idr. – fotografije, na katerih moški pozirajo. Je pa razlika tudi v karakternosti fotografij. Moški pogledi so močni in odločni, medtem ko so ženski pogledi in drže medli, zmedeni, neodločni. Če parafraziramo Bergerja (1972), ta trend povzame z besedami: »Moški delujejo in ženske se pojavljajo«. Pasivnost žensk tako nakazuje na njihov »manjši doprinos« k razvijanju dogajanj za časa druge svetovne vojne v Sloveniji. Če so moški večkrat prikazani aktivno in ob pasivnosti tudi odločnejše, bodo take podobe pustile pečat na kolektivno spominjanje, ki bo ravno moške razumelo kot tiste, ki so izpeljali ključne aktivnosti med vojno, medtem ko so ženske le »opazovale« in niso ukrepale.

Podobno zasledimo tudi na področju navajanja virov oziroma citiranja. Analiza v tej luči pokaže na nekatere razlike med spoloma, pri čemer se jih večina prepleta s kontinuumom emocionalno – faktično. Če so uporabljena pričevanja žensk, so ta vezana na osebne izkušnje in pogosto vsebujejo emocionalni naboj. V primerjavi z moškimi so citati žensk

subjektivnejši, vezani na skupnost in skrbstvenost. To sicer ne pomeni, da se osebna doživljanja moških v vzorcu ne pojavijo, vendar njihovi citati delujejo bolj faktično, objektivno, saj sledijo kronološkemu zaporedju dogodkov in izpuščajo osebne občutke. Hkrati opažamo, da je večina osebnih zgodb moških, podanih v obliki odvisnega, ne pa premega govora, kar povzroči ideološki učinek faktičnosti. Kot primer lahko omenimo navedbo dveh opisov doživljanja okupacije v učbeniku Zgodovina 9 (Bregar Mazzini et al., 2020). Na začetku strani je dodan citat preživele (oseba ni poimenovana, je pa iz glagolskih oblik »sem našla« razvidno, da gre za žensko). V tem citatu je mogoče zaznati besede, ki opisujejo takratne občutke glede vsakdanjih, manjših stvari »Meni je bilo to izredno težko [...]«, »Najhujše je bilo to, da nismo imeli ničesar za brati [...]«. Na polovici strani pa je fotografija dečka (Vladimirja Pollaka iz Murske Sobote¹¹), ki jo spremlja spremeno besedilo. To je sprva napisano faktično, saj avtor navaja dejstva – kdo je na fotografiji, starost, po datumih navede njegovo usodo (»[...] so 26. aprila 1944 poslali v Auschwitz, kjer je umrl v plinski celici.«). Temu sledi še krajši citat njegovega prijatelja iz otroštva, ki pa v nasprotju s citatom ženske na začetku strani ne vsebuje posredovanja občutkov (»Bila sva soseda, živeli pa smo v Zvezni ulici. Čeprav sva bila še zelo majhna, se dobro spomnim, kako sva se skupaj igrala in plezala po ograji. Potem pa ga nekoč samo ni bilo več.«) (Bregar Mazzini et al., 2020, 119).

Bergillos (2019) pripominja, da imajo citati pomembno vlogo pri oblikovanju javne percepcije fenomena, zato delujejo v vlogi institucije oblikovanja simbolne moči. Hkrati uporabniki tekstov premi govor razumejo kot avtentičen ter kot natančen in dobesedno reprodukcijo dogajanja, odvisni govor pa kot izkrivljeno realnost (Kuo, 2007, 288). Podobno kot uporaba osebnih lastnih imen tako prisotnost premega govora dodaja avtentičnost reprezentiranega.

ŽENSKA, KI TRPI, IN TOK SPOMINJANJA KRAJEV SPOMINA

Druga svetovna vojna predstavlja kontinuum, pri katerem imamo na eni strani veliko trpljenja in travm, na drugi strani pa stojijo heroji. V splošnem lahko trdimo, da so bile ženske v primerjavi z moškimi večkrat reprezentirane kot žrtve, moški pa so se pogosteje pojavili v herojskem diskurzu. Bigazzi et al. (2023, 831–832) poudarijo, da je izbira, kdo je heroj preteklosti, vedno utelešena v zgodovinsko-socialnem kontekstu tistega, ki o tem odloča v sedanjosti. V podobnem duhu Carrabine (2012, 467) trpljenje obravnava kot neločljivo povezano s politično-kulturnim kontekstom sedanjosti.

11 Tudi v tem primeru se torej dokazuje razmerje (ne)anonimiziranja glede na spol.

Herojstvo moških je potrjeno že iz samega podatka, da se 78 % fotografskih elementov (v učbenikih in muzejih), 72 % muzejskih artefaktov in 31 % vseh citatov moških veže na branjenje slovenskega ozemlja pred napadalci in okupatorji ali sprejemanje pomembnih političnih odločitev. Ženske so že zaradi prej omenjene pasivnosti pogosteje prikazane kot žrtve, ki trpijo. S tem se utrjujejo širši družbeni konstrukti trpljenja in herojstva kot pokazateljev moralne moči (Jacobs, 2008). Posledično se (re)producirajo spolno pričakovana vedenja, pri katerih se ženske dojema kot emocionalne, moške pa kot racionalne ter sposobne ukrepanja in vodenja.

Vpletenost moških v herojski diskurz se pokaže tudi prek razstavljenih artefaktov. V vsakem muzeju je bilo mogoče zaslediti vsaj en kos orožja ali druge vojaške opreme, pri čemer je bilo navedeno, da ga je uporabljal moški med bojevanjem. Herojstvo moških se pokaže še prek razstavljenih prejetih nagrad, značk in redov za požrtvovalnost, pogum in prispevek k družbi. Nobeno izmed razstavljenih odlikovanj v vzorcu namreč ni pripadalo ženski.¹² Muzejski eksponati, ki so bili v lasti žensk, so bili največkrat predmeti za vsakodnevno uporabo v gospodinjstvu in ne sovpadajo z »merili« herojstva, ki jih predvidevajo Bigazzi et al. (2023). V primerih, ko se ženske pojavijo kot herojke, pa ne gre za distinktivne aktivnosti, ki se jih ne bi v razstavi omenjalo že v navezavi na moške. Tak primer je Partizanska bolnišnica Franja. Čeprav je v njej levji delež odigrala Franja Bojc Bidovec, zaradi poveljevanja moških zdravnikov ne pride tako močno do izraza v reprezentacijah.

V učbenikih in muzejih pa je izpostavljen tudi žrtveni diskurz. Izkušnje žensk, postavljene med artefakte, vezane na dom in skrbstvo, ali na nemoč pri spopadanju z vojnim dogajanjem, se večkrat približajo žrtvenemu diskurzu in opisujejo njihovo trpljenje. Postavljene so nasproti pozitivno ovrednotenega moškega junaštva.

Nadalje, pomembna je tudi razlika, ki se veže na linearno in vertikalno gledanje. Pri tem prvo razumemo kot proces, pri katerem se dražljaji in informacije iz učbenikov in muzejskih razstav pri gledalcu absorbirajo zaporedno, vertikalno gledanje pa kot način sledenja razporeditvi razstav po vertikalni osi prostora. Just in Carpenter (1980) v povezavi s tem ugotavljata, da informacije, prejete na začetku, pritegnejo več pozornosti in so zato bolje ohranjene v spominu. Analiza je pokazala na trend prevlade moških podob v začetnih fazah razstav, medtem ko se ženske pojavijo šele pozneje, bolj proti koncu razstavnega prostora. Glede na to, da se v začetkih razstav največkrat pojavijo moški, in to, da so v začetkih razstave manj zgoščene, lahko trdimo, da gostota iz druge polovice razstavnega prostora pušča negativne posledice na

pomnjenje narativov o ženskah. Linearna pristranskost pa je opazna tudi v osnovnošolskih učbenikih za zgodovino. Podobe in omembe žensk se največkrat pojavijo proti koncu poglavij ali pa so omejene na dele, ki so označeni kot »zanimivosti«.

Drug del je analiza vertikalne postavitve, ki se zaradi prostorske narave nanaša le na muzejske reprezentacije ter vpliva na dožemanje in angažiranost gledanja in pomnjenja. Postavitev v ravni pogleda (linearno od oči gledalca) pritegne največ pozornosti, zaradi česar je to območje ključno za ustvarjanje vedenja (Tatler et al., 2011). Če primerjamo uravnoveženost reprezentacij spola glede na polja gledanja (avtomatsko vidno polje (očesna ravnina), spodnje območje (pod očesno ravnino in bližje tlom) in zgornje območje (nad avtomatskim vidnim poljem, npr. strop): spodnje območje je bolj kot zgornje večkrat namenjeno razstavljanju artefaktov in največkrat se tu pojavijo artefakti, ki so povezani z ženskami, ali pa tisti, ki niso vezani na spol (npr. strelno orožje, bombe, čevlji, orodje ...). Zgoraj razstavljeni artefakti pa so večkrat vezani na moške. Največkrat zgornje območje gledanja zapolnijo fotografije; moški so na fotografijah, ki so bližje stropu, ženske pa na tistih, ki so bližje tlom. Taka razporeditev lahko na subtilen način utrjuje socialne hierarhije, pri čemer moški vizualno stojijo kot (zgodovinsko) pomembnejši, kar vpliva na razumevanje vsebine in (pre)oblikovanje spominov na spolne vloge.

Hierarhična in linearno neenakomerna razporeditev pozornosti spolu ustvarja socialno-kulturne hierarhije. S sopostavljanjem elementov nakazuje na večjo pomembnost in prominentnost določenih subjektov, kar vpliva na obiskovalčevo dožemanje zgodovinske vrednosti spola. Posledice pa ima tudi na konstrukcije spomina (Hollingworth, 2004). Če se torej dotične fotografije in/ali drugi elementi muzejskih razstav in osnovnošolskih učbenikov pogosteje umeščajo nad druge ali so večkrat natisnjeni v večjih formatih, medtem ko so drugi elementi pogosteje v spodnjih ali zaključnih delih, lahko to nenamerno sproži občutek družbene hierarhije. Informacije na začetku konzumiranja vsebine in tiste, ki se nahajajo na ravni oči, so deležne višje stopnje pozornosti ter zato posedujejo več potenciala za vtis v spomin in več možnosti za vpliv na oblikovanje habitusa (Just & Carpenter, 1980; Tatler et al., 2011). S tem pa prihaja tudi do marginalizacije ženskih identitet.

ZAKLJUČEK

Ker izobraževalne ustanove, kot so muzeji in osnovne šole, delujejo kot presečišča znanja in moči, pogosto na subtilen način zakoreninjajo hegemonične diskurze (prim. Foucault, 1970), na podlagi katerih se oblikuje tudi spomin. Glint

¹² Se pa vseeno nekaj žensk v besedilih omenja kot prejemnice častnih redov (npr. Gorenjski muzej omenja Rezko Dragar).

John in Bhuvanewari (2023, 42) optimistično poudarita premike k večji spolni enakosti pri virih oblikovanja kulturnega spomina, a vendar naj bi tradicionalne in stereotipne reprezentacije spola še vedno vztrajale. Tradicionalne reprezentacije, ki moške povezujejo s preudarnostjo, z odločanjem, neodvisnostjo in z avtoritarnostjo, ženske pa z emocionalnostjo, s podrejenostjo in skrbstvom (van Zoonen, 1994), prevladujejo tudi v naši analizi. Samo za primer – izmed 369 fotografij in 157 artefaktov so le trije eksponati (0,006 %) v muzejskih razstavah vezani na prisotnost žensk v vojaških spopadih, 16 (oziroma 4 %) pa na vključenost žensk v politično dogajanje. Ker zdajšnja populacija nima drugega oprijemka iz preteklosti kot tistega, ki je spolno tradicionalno zamejen, svoje spominjanje temelji na ponujenih vsebinah. Tako se reproducira tisto, čemur Bourdieu (2001) pravi maskulina dominacija.

Podobno kot Joeden-Forgey (2012, 89–93, 96) ter Muti in Gürpina (2023, 1180) tudi mi ugotavljamo, da moški zavzemajo kvantitativno več identifikacijskih virov, ki so dostopnejši, prepoznavnejši, predvsem pa jasno poudarjeni v izobraževalnih medijih. Kljub pestrosti reprezentacij moških v učbenikih in muzejih moramo upoštevati, da so tudi oni vidno spolno zaznamovani s tradicionalnimi ideologijami (Joeden-Forgey, 2012, 90–91). Ženske pa so po večini prikazane v okviru emocij in tragičnih usod (Jacobs, 2008, 218; Muti & Gürpina, 2023, 1180, 1182). Če navedemo primere, postreljena trupla talk na fotografijah v muzeju, citati osebnih spominov na okupacijo v osnovnošolskih učbenikih, zasanjani in zmedeni pogledi na vojna razdejanja na fotografskih podobah, so tisti, ki ženskam odvzemajo moč, moškim pa prek reprezentacij herojstva, odločanja in bojevanja moč podeljujejo.

Čeprav hegemono zgodovinopisje v slovenskem prostoru ugotavlja in izpostavlja, da je druga svetovna vojna močno zamajala tradicionalne spolne vloge in so se ženske »osvobodile« ujetosti v okove strogih delitev na ženske in moške spolne vloge,

naša analiza muzejskih in učbeniških reprezentacij v slovenskem prostoru tega ne potrjuje. Nadalje, zgodovinopisje izpostavlja tudi, da so ženske med drugo svetovno vojno aktivneje vstopile v javno sfero, vstopale so v nove poklice, v katere je bilo pred tem za njih nezamisljivo vstopati, prodrle so tudi v politiko kot aktivne akterke in ne nazadnje aktivno vstopile v sam oborožen boj. Kljub vsem tem trditvam hegemonnega zgodovinopisja v Sloveniji naše ugotovitve kažejo nasprotno. Muzejske in učbeniške reprezentacije v Sloveniji tega ne izpostavljajo, ampak še vedno vztrajajo pri podobah ženske kot anonimne matere, gospodinje ali žrtve (podobno ugotavlja tudi Renko (2018), ko analizira ženske like v slovenski odporiški literaturi, da je podoba matere še vedno prevladujoča podoba, a vseeno navaja še druge, bolj emancipirane podobe žensk v tej literaturi, ki pa jih tudi naša študija zazna, vendar le v manjšini). Reprezentacije žensk v izbranih učbenikih in muzejih so tako ne le seksistično obarvane, ampak so tudi mizogine, saj na neki način kažejo na moško prevlado in njihovo aktivno vlogo v drugi svetovni vojni v nasprotju s pasivnimi ženskami v ozadju; tako reproducirajo ideologije moške prevlade. Vse to kaže na izjemno uspoljenost spominjanja prek dominantnih in avtoritarnih kulturnih institucij v slovenski družbi, kot so muzeji in učbeniki.

Če sklenemo, muzejske in učbeniške reprezentacije druge svetovne vojne delujejo pod vplivom dolgo časa zakoreninjenih hegemoničnih tradicionalnih vrednot in stereotipnih podob spola. Ne glede na to, da druga svetovna vojna ženskam omogoči bolj odprt vstop v javno sfero, gospodarstvo in v politično odločanje, v muzejih in učbenikih še vedno prevladujejo reprezentacije, ki so mizogine in podkrepijo tradicionalna razlikovanja. Kulturni spomin, ki ga reproducirajo takšne muzejske in učbeniške reprezentacije, je spolno zaznamovan in svojim bralcem/-kam in obiskovalcem/-kam ponuja specifične subjektne pozicije, s katerih se reproducirajo tradicionalne razlike med spoloma, in tako se tudi njihov spomin izjemno uspoljuje.

MEMORY AND GENDER: WOMEN IN MUSEUM AND TEXTBOOK REPRESENTATIONS OF THE SECOND WORLD WAR IN SLOVENIA

Nuša DETIČEK

University of Ljubljana, Faculty of Social Sciences, Kardeljeva ploščad 5, 1000 Ljubljana, Slovenia
e-mail: nusa.deticsek@fdv.uni-lj.si

Maruša PUŠNIK

University of Ljubljana, Faculty of Social Sciences, Kardeljeva ploščad 5, 1000 Ljubljana, Slovenia
e-mail: marusa.pusnik@fdv.uni-lj.si

SUMMARY

The article examines the role of gender as a category of collective memory, or more specifically, how museum and primary school textbook representations of World War II in Slovenia represent and construct gender, gendered subjects, and gendered communities. Authors are interested in how textbooks and museums produce specific flows of history and memory, through the mediation of gendered narratives and the use of non-neutral textual practices. They ascertain that even today, patriarchal and androcentric representations of women continue to leave a significant imprint on the socio-cultural organisation of communities. Authors employ fundamental theoretical concepts of cultural memory, ideology, habitus, power, and knowledge in order to address the gap within academic discourse concerning the study of the gendered dimensions of collective memory. Based on a critical multimodal analysis of seven museum exhibitions and five primary school history textbooks, the article concludes that the produced cultural memory is recognised as a significant agent in the construction of gender ideologies and gendered habitus. The article identifies seven analytical parameters that point to the gendered nature of memory – representations of professions and leisure activities, the use of quotations, anonymity, photographic approaches, the flow of the narrative, and placement on the continuum between heroism and suffering – through which authors demonstrate that museum and textbook representations of women in representations of the Second World War remain profoundly misogynistic.

Keywords: cultural memory, gender, museums, textbooks, Second World War

VIRI IN LITERATURA

- Alayan, Samira & Naseema Al Khalidi (2010):** Gender and Agency in History, Civics, and National Education Textbooks of Jordan and Palestine. *Journal of Educational Media, Memory & Society*, 2, 1, 78–96.
- Alberti, Johanna (2002):** *Gender and the Historian*. New York, Routledge.
- Assmann, Aleida (2004):** Four Formats of Memory: From Individual to Collective Constructions of the Past. V: Emden, Christian & David Robin Midgley (ur.): *Cultural Memory and Historical Consciousness in the German-speaking World Since 1500*. Oxford, United Kingdom, Peter Lang Verlag, 19–38.
- Baranowski, Andreas Michael & Heiko Hecht (2018):** Effect of Camera Angle on Perception of Trust and Attractiveness. *Empirical Studies of the Arts*, 36, 1, 90–100.
- Bate, David (2009):** *Photography: The Key Concepts*. New York, Routledge.
- Bednarska, Katarzyna (2020):** Kolektivni spomini na obdobje druge svetovne vojne: diskurzivna analiza poročanja o koncertu Nosil bom rdečo zvezdo. V: Vogel, Jerca (ur.): *Slovenščina – diskurzi, zvrsti in jeziki med identiteto in funkcijo*. Obdobja 39. Ljubljana, Znanstvena založba Filozofske fakultete, 35–42.
- Bennett, Tony (1995):** *The Birth of Museum: History, Theory, Politics*. New York, Routledge.
- Berger, John (1972):** *Ways of Seeing*. London, Penguin Books.
- Bergillos, Ignacio (2019):** Rethinking Vox-Pops in Television News Evolution of Person-on-the-Street Interviews in Spanish News Programs. *Journalism Practice*, 13, 1, 1–18.
- Bigazzi, Sára, Csernus, Fanni, Siegler, Anna, Bokrétság, Ildikó, Serdült, Sára, Ilea, Izabella, Giourga, Afroditi, Kahraman, Melike & Takács Bálint (2023):** Social Representations of Heroes: Triggers from the Past, Values in the Present, Patterns for the Future. *Human Arenas*, 6, 830–854.
- Bourdieu, Pierre (2001):** *Masculine Domination*. Stanford, Polity Press.
- Bregar Mazzini, Sonja, Pečoler, Lorieta & Petra Štampfl (2020):** *Zgodovina 9. Učbenik za zgodovino v devetem razredu osnovne šole*. Ljubljana, Mladinska knjiga.
- Burke, Peter (1993):** *Revolucija v francoskem zgodovinoписju*. Ljubljana, Studia Humanitatis.
- Carrabine, Eamonn (2012):** Just Images: Aesthetics, Ethics and Visual Criminology. *British Journal of Criminology*, 52, 3, 463–489.
- Čepič, Mitja & Ana Vogrinčič (2003):** Tujec in tuje v učbenikih: kritična diskurzivna analiza izbranih primerov iz učbenika zgodovine. *Teorija in praksa*, 40, 2, 313–334.
- Destovnik, Irena (2002):** Moč šibkih: Ženske v času kmečkega gospodarjenja. Celovec, Drava.
- Fairclough, Norman (1992):** *Discourse and Social Change*. Cambridge, Polity Press.
- Foucault, Michael (1970):** *The Order of Things: An Archaeology of the Human Sciences*. London, Tavistok.
- Gabrič, Aleš, Rode, Marjan & Ervin Dolenc (2014):** *Koraki v času 9. Ljubljana, DZS*.
- Giannetti, Louis (2009):** *Understanding Movies*. Upper Saddle River, New Jersey, United States, Pearson Education.
- Glint John, M. S. & Gopalakrishnan Bhuvaneswari (2023):** Reconstructing Gender Roles Using Collective Memory (Process) Through Select Indian Commercials. *Studies in Media and Communication*, 11, 4, 39–49.
- Halbwachs, Maurice (2001):** *Kolektivni spomin*. Ljubljana, Studia humanitatis.
- Hall, Stuart (1997):** *Representation: Cultural Representations and Signifying Practices*. London, SAGE Publications in Open University.
- Higonnet, Margaret Randolph & Patrice L. R. Higonnet (1987):** *The Double Helix*. V: Higonnet, Margaret Randolph (ur.): *Behind the Lines: Gender and the Two World Wars*. New Haven, Connecticut, Yale University Press, 31–47.
- Hollingworth, Andrew (2004):** Constructing Visual Representations of Natural Scenes: The Roles of Short- and Long-Term Visual Memory. *Journal of Experimental Psychology: Human Perception and Performance*, 30, 3, 519–537.
- Jacobs, Janet (2008):** Gender and Collective Memory: Women and Representation at Auschwitz. *Memory Studies*, 1, 2, 211–225.
- Joeden-Forgey, Elisa (2012):** Gender and the Future of Genocide Studies and Prevention. *Genocide Studies and Prevention*, 8, 1, 89–107.
- Just, Marcel A. & Patricia A. Carpenter (1980):** A Theory of Reading: From Eye Fixations to Comprehension. *Psychological Review*, 87, 4, 329–354.
- Justin, Janez (2007):** Opazen razvoj: Kako dobri so naši učbeniki. *Šolski razgledi: pedagoški strokovno-informativni časnik*, 58, 9, 3.
- Konovšek, Tjaša (2019):** Med idealom in resničnostjo: ženske v času druge svetovne vojne na Slovenskem. *Prispevki za novejšo zgodovino*, 59, 3, 98–112.
- Krumpak, Andrej (2018):** *Naš vek 9/9*. Ljubljana, Modrijan izobraževanje.
- Kuo, Sai Hua (2007):** Language as Ideology: Analyzing Quotations in Taiwanese News Discourse. *Journal of Asian Pacific Communication*, 17, 2, 281–301.
- Likar, Zdravko (1997):** *Druga svetovna vojna, osvobodilno gibanje*. Kobarid, Kobarški muzej.
- Machin, David & Andrea Mayr (2023):** *How to Do Critical Discourse Analysis: A Multimodal Introduction*. London, Sage.
- Milkman, Ruth (1987):** Gender, Consciousness, and Social Change: Rethinking Women's World War II Experience. *Contemporary Sociology*, 16, 1, 21–25.

Mirzoeff, Nicholas (1999): *An Introduction to Visual Culture*. New York, Routledge.

Muti, Öndercan & Öykü Gürpina (2023): "I Think It is [the] Mother Who Keeps Things Going": The Gendered Division of Labour in the Transmission of Memory of the Armenian Genocide. *Memory Studies*, 16, 5, 1173–1188.

Naterer, Andrej & Nirha Efendić (2023): Resilience of Women and their Households in Times of Crisis: An Analysis of Social and Cultural Practices of Women in Slovenia and Bosnia and Herzegovina. *Annales, Series Historia et Sociologia*, 33, 2, 381–398.

Neuman, W. Lawrence (2014): *Social Research Methods: Qualitative and Quantitative Approaches*. Edinburgh, Pearson Education Limited.

Nora, Pierre (1989): Between Memory and History: *Les lieux de mémoire*. *Representations*, 26, pomladna izdaja, 7–25.

Pingel, Falk (2010): *UNESCO Guidebook on Textbook Research and Textbook Revision*. Paris, UNESCO.

Radstone, Susannah & Bill Schwarz (2010): *Memory: Histories, Theories, Debates*. New York, Fordham University Press.

Ramazanoğlu, Caroline & Janet Holland (2002): *Feminist Methodology: Challenges and Choices*. London, SAGE Publications.

Razpotnik, Jelka & Damjan Snoj (2008): *Raziskujem preteklost 9. Učbenik za zgodovino za 9. razred osnovne šole*. Ljubljana, Rokus Klett.

Razpotnik, Jelka Miranda & Anja Plazar (2021): *Potujem v preteklost 9. Učbenik za zgodovino za 9. razred osnovne šole*. Ljubljana, Rokus Klett.

Renko, Manca Grgić (2018): Odporniška književnost: prostor emancipacije? Analiza ženskih likov na primeru antifašistične književnosti Primorske. *Acta Histriae*, 26, 4, 1217–1234.

Scott, Joan (1983): Survey Articles Women in History: The Modern Period. *Past & Present*, 10, 1, 141–157.

Selišnik, Irena (2021): *Experiences from the Past: Domestic Help Workers and Legal Solutions*. *Acta Histriae*, 29, 4, 947–964.

Strle, Urška (2021): Tobacco Workers in Ljubljana (1912–1962): Some Gender-Sensitive Insights into Social Transformation. *Acta Histriae*, 29, 4, 965–988.

Širok, Kaja (2020): Remembering and Forgetting in Museums Narratives. V: Pušnik, Maruša & Oto Luthar (ur.): *The Media of Memory*. *Balkan Studies Library*, Leiden, Brill, 43–62.

Tatler, Benjamin W., Hayhoe M., Mary, Land F., Michael & Dana H. Ballard (2011): Eye Guidance in Natural Vision: Reinterpreting Saliency. *Journal of Vision*, 11, 5, 1–23.

van Zoonen, Leisbet (1994): *Feminist Media Studies*. London, Sage Publications.

Vidmar Horvat, Ksenija (2021): Revizije spola: študije o ženski v postnacionalni družbi. Ljubljana, Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani.

Zebrowitz, Leslie A. & Joann M. Montepare (2008): Social Psychological Face Perception: Why Appearance Matters. *Social and Personality Compass*, 2, 3, 1497–1517.